

Kardos Gábor

Az alapnorma és a nemzetközi jogrend

KELSEN HATÁSTÖRTÉNETE

Valamikor a jogbölcselet és a nemzetközi jog tanítása szerte Európában, de különösen német nyelvterületen ugyanannak a tanszéknek a feladata volt. (Így volt ez hosszú ideig az egykori Pázmány Péter Tudományegyetemen is.) Ez a párosítás jól kifejezte a két tudományterület összekapcsolódását, közös elméleti alapjait – ahogyan például Grotiusnál megjelent –, és segítette, hogy újra és újra felvetődjenek a nemzetközi jog teoretikus kérdései. Később a pozitivista gondolkodás a külső és belső államjog koncepciója alapján a nemzetközi jogot az alkotmányjoggal párosította. Hans Kelsen nem csupán egyike azoknak a jogi teoretikusnak, akik a jogbölcselet mellett *von Haus aus* a másik két tudományterület művelői is voltak. Kelsen felfogása szerint ugyanis a belső jog és a nemzetközi jog egységet képeznek, noha eltérő módon érvényesítik őket. A nemzetközi jogrend Kelsen szerint decentralizált, primitív jogrend, amelyben a belső jogtól eltérően nincs szankciót alkalmazó központi intézmény, a szankcióalkalmazás önszegély formájában történik (vö. Kelsent idézi AREND 1999, 31). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi jog nem igazi jog, inkább egyszerűen azt, hogy eltérő módon hajtják végre. A nemzetközi jog tehát nem pozitív nemzetközi moralitás, ahogyan John Austin vélte. Következésképpen, a kelsen-i világképben teljesen logikus, hogy a belső jog művelői a nemzetközi joggal is foglalkoznak és fordítva; és persze az is, hogy nem kerülnek el az elméleti általánosításokat sem. Ez utóbbiak – továbbá az egyéb megközelítések tudatos kizárása – teszik ugyanis lehetővé, hogy a jog önmagából értelmezhető legyen.

A nemzetközi jog jogként való elismerése mellett a másik dolog, amiért a kontinentális nemzetközi jogászok jelentős része a mai napig értékeli Kelsen felfogását, egyszerűen pozitivizmusából származik. Kelsen mint a tételes jogászok teoretikusa, a tételes jogtudomány dogmatikai művelője, sőt, mint gyakorlati jogász is, született pozitivistá. Mivel a nemzetközi jog tételes jog, Kelsen a nemzetközi jogászok számára is érthető nyelven beszél.

A jogászai pozitivizmus egyébként is a gyakorlati pálya úgyszólván elkerülhetetlen mellékhatása. A gyakorló jogász ugyanis általában nem ronthatja le a jogalkalmazás minőségét jogon kívüli tényezők figyelembevételével, és nem veheti vállára a világ gondjait a helyes jog megtalálásával. Ugyanakkor a pozitivizmus és annak kelsen-i változata adott esetben – ahogyan például Martti Koskenniemi megfogalmazta – egy lélektanilag veszélyes helyzetet hozhat létre, amelyben a szakmai semlegesség elfedi a cinizmust, vagy a kétségbeesést (KOSKENNIEMI 2002, 248).

A gyakorló jogász többnyire hiába fordul elméleti szerzőkhöz, a jogbölcselet filozófiai indítású művei idegenek a számukra. Ám ha van kivétel, akkor Kelsen bizonyosan az. Biztosra veszem, ha évtizedek óta gyakorlati pályán lévő belső jogászok kezébe külön-

féle anonim jogbölcséleti szövegeket adnánk, a legtöbbet mosolyogva adnák vissza, mint a számukra „irrelevánsakat”, míg a Kelsen által írottakra többnyire bólogatnának. Különösen bölintanának arra, hogy a jogalkalmazás valójában jogalkotás.

A harmadik ok, amiért Kelsen aktuális, az európai integráció joga, amely az Európai Unió Bírósága felfogása, azaz választása szerint elsőbbséget (szupremáciát) élvez a tagállami jogrendszerek felett, mivel az európai jog autonóm jogrendként működik.¹ Ez az értelmezés az európai jogot a nemzetközi jog egy új jogrendjének tekinti, amely Kelsen szerint elsőbbséget élvez a belső jog felett és tartalmazza az érvényesség forrásaként szolgáló alapszabályát. Ebben az értelemben írta 1952-ben: ha valakinek a politikai felfogása nacionalista és imperialista, akkor választása az, hogy az alapszabály a belső jogában van, s annak elsőbbségét fejezi ki; ellenben ha internacionalista és pacifista, akkor elfogadja a nemzetközi jogi alapszabály hipotézisét és ezzel a nemzetközi jog szupremáciáját (vö. Kelsen idézi JAKAB 2004, 1050). Nem nehéz tehát felfedezni az Európai Unió ideológiai önképe, valamint Kelsen internacionalizmusa és pacifizmusa közötti lényegi azonosságot.

A nemzetközi jog kelsen elsőbbsége a belső jog felett egyébként a második világháború után számos állam alkotmányos tételévé vált, a legkövetkezősebben talán Hollandiában. A kelsen monizmus, a belső és a nemzetközi jog egységének tézise már nem volt ilyen sikeres. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a hatalmas, sok ismétléssel, ugyanakkor a gondolatok továbbérlelésével megírt életmű ne váltana ki meglehetősen eltérő értékeléseket. David Kennedy, a kritikai nemzetközi jogi tanulmányok iskola kiemelkedő képviselője „maradék európai filozófusnak” nevezi Kelsent (KENNEDY 1994, 21), ami kifejezi a hosszú életű, európai Kelsen évtizedekig tartó magányosságát a nemzetközi joggal kapcsolatban szkeptikus amerikai nemzetközi kapcsolatok elmélete szellemi légkörében, amely a múlt század negyvenes éveitől kezdődően háttérbe szorította az államközi viszonyok jogpozitivisták szemléletét. A finn Martti Koskenniemi, Kennedy tanítványa, a nemzetközi jogi gondolkodás fejlődéséről írt monumentális művében a XIX. századi pozitivisták nemzetközi jogtudomány betetőzésének tekinti Kelsent (KOSKENNIEMI 2002, 249). Ez a – feltétlenül igaz – megállapítás kizárja Kelsennek a mai intellektuális trendekbe történő beillesztését. Erre tesz kísérletet Carl Landauer, amikor szellemesen „hiperteoretikusnak” nevezi Kelsent (LANDAUER 2003, 768). Landauer nem fejt ki az általa használt kifejezés értelmét, de azt hiszem, a hagyományos értelmezés figyelembe vétele mellett, amely kifejezi Kelsen szándékolt távolságtartását minden jogon túlival kapcsolatban, utal a kelsen szövegek hipertextualitására is, tehát arra, hogy azok lényegében ott állnak minden standard, pozitivisták nemzetközi jogi elmélet mögött. A magam részéről a kelsen módszer alapján Kelsent *radikális dekonstrukcionista* tekintem, aki a jog belső logikájának nézőpontjából dekonstruálja a pozitív jogi normákat. E módszer következetes végigvitelének legjobb példája a nemzetközi jog területén Kelsennek az ENSZ Alapokmányáról írt megkerülhetetlen műve, amelyben mindenféle világpolitikai körülmény totális figyelmen kívül hagyásával kilencszáz oldalon elemzi és törzi szét a legfontosabb nemzetközi szerződés szövegét annak alapján, amit a nemzetközi jog valódi lényegének tekint. E módszer lényege az „én és a szöveg” megközelítés (uo.782), ami a leginkább abban nyilvánul meg, hogy Kelsen a kilencszáz oldalon alig használ jegyzetet, s kevés számú hivatkozásainak nagy része is az eredeti forrásokra utal.

¹ 26/62 Van Gend en Loos v. Administratie der Belastingen 1963 ECR 3.

A két világháború közötti korszak nemzetközi jogtudományában Carl Schmitt és Hans Kelsen jelenti a két legerősebb antipólust. Ez leginkább a nemzetközi jog kulcs-kategóriájának számító szuverenitás tekintetében fennálló ellentétes felfogásukban érhető tetten. Schmitt rendszerében a szuverenitás ténykérdés, az állam képességeinek függvénye, a nemzetközi jog pedig normatív következmény. Kelsennél viszont a nemzetközi jog a szuverén, amely jogokat ad, kompetenciákat biztosít, kötelezettségeket ró az államokra, amelyekben belül azok cselekedhetnek (KOSKENNIEMI 1999). A két ellentétes álláspont – amely látszólag kizárja egymást – közös nevezőre hozható, mert amíg a nemzetközi jogi szabály létrehozása a szuverén államoktól függ, létrejötte után viszont a norma diktál. A kompromisszum kelsen szempontról már elfogadhatatlan következménye valójában nem a norma létrejötte előtti állapotra vonatkozó állítás, hiszen az túl van a jogon, hanem annak a kérdésnek a feltevése, hogy valójában diktál-e a norma, azaz ténylegesen betartják-e? A tiszta jogtani megközelítés számára ez értelmetlen kérdés, mivel nincs rá jogi válasz.

AZ ALAPNORMA ÉRTELMEZÉSE ÉS AZ ÉRTELMEZÉS ÉRTELMEZÉSE

Kelsen a hipotetikus alapszabály tételével, illetve annak nemzetközi jogiként való értelmezésével nem csupán a teoretikusoknak, de a nemzetközi jogászoknak is feladta a leckét. Ráadásul későbbi műveiben, illetve a *Tiszta jogtan* újabb kiadásában, ha nem is tovább magyarázza, de legalábbis további értelmezéseket lehetővé tévő elemekkel bővíti mindazt, amit ezzel kapcsolatban előad. Mivel következetesen megmarad az alapszabály jogon belüli értelmezésénél, az nem is lehet más, mint hipotézis. Minden jogi norma érvényessége a hierarchiában felette álló norma érvényességétől függ, s így az érvényesség visszavezethető az alapszabályra. A formális feltételeken nyugvó rendszer, a logikus és egységes szerkezet azonban összeomolhatna, ha megengedhetők lennének olyan kérdések, mint például az a szociológiai felvetés, hogy ténylegesen érvényesül-e a norma a gyakorlatban, vagy annak firtatása, hogy az igazságosnak tekinthető-e vagy sem.

Az alapszabály tehát szükségszerű hipotézis: olyan norma, amelyet érvényesnek kell hinnünk ahhoz, hogy minden, amit tudunk az egységes jogrendszeréről, igaz legyen. A hipotézis egyaránt vonatkozik az egyénekre és az államokra. Az egyéneknek úgy kell viselkednie, ahogy mások rendszerint viselkednek, azt híven, hogy neki is így kell viselkednie (KELSEN 1978, 216). Az államoknak oly módon kell eljárniuk, ahogy korábban szokás szerint eljártak (KELSEN 1961, 369–370), gyakorlatuk tehát (szokás)jogot keletkeztet. Az államoknak azért kell tiszteletben tartaniuk a nemzetközi jogot, mert általában így cselekszenek. Ezt fejezi ki a *pacta sunt servanda* elve mint a nemzetközi jog elsődleges normája, amely szűkebb értelemben azt jelenti, hogy a nemzetközi szerződéseket tiszteletben kell tartani, azaz jóhiszeműen végre kell hajtani őket. E norma alatt helyezkednek el a nemzetközi szerződések, azok alatt pedig a Nemzetközi Bíróság döntései.

Szükségszerű-e a hipotetikus alapszabály gondolatának elfogadása, ha pozitivistaként azonosítjuk elvi álláspontunkat? Ez nem állítható, jóllehet ha az elvi pozitivismus mellett a jogot saját fogalmaival kísérjük meg értelmezni, akkor a kiindulópontként felvett alapszabály Kolumbusz tojásának tűnik. H. L. A. Hart, aki számos ponton polemizál Kelsennel, az alapszabály kapcsán egyszerűen haszontalan megkettőzésről beszél

(HART 1961, 230). Hart szerint az alapszabályt azt ismétli meg, hogy az államoknak, amelyek főszabályként betartják a nemzetközi jog szabályait, be kell tartaniuk ezeket a szabályokat. Kritikájából feltétlenül igaz az, hogy megkettőzésről van szó. Kérdés azonban, hogy szükségtelen-e ez a megkettőzés, mivel a Kelsen modelljeként szolgáló nemzetközi szokásjog általánosan elismert meghatározása szükségesnek tekinti a megkettőzést. Ahhoz ugyanis, hogy szokásjogi szabály létéről beszélhessünk, nem elég, hogy az államok meghatározott magatartást tanúsítanak, azaz betartanak egy normát; az államok jogkövető magatartásához az is szükséges, hogy a normát abban a tudatban tartsák be, hogy az rájuk nézve nemzetközi jogilag kötelező. Az *opinio iuris* fogalma ezt fejezi ki (SHAW 2001, 65–79).

Ha kilépünk a jog fogalmi rendszeréből, és azon kívül próbáljuk az alapszabályt értelmezni, olyan feladatra vállalkozunk, amely aligha találkozna Kelsen egyetértésével. Mégis, erre elég nagy a kísértés, mivel az alapszabály kapcsán általa előadottak mintha – kvázi szándékon túli eredményként – túlmutatnának a jogi normák birodalmán. Az alapszabály mint az érvényesség végső forrása a megkérdőjelezhetetlen abszolútum képzetét kelti, így akár teológiai reminiscenciákat is idézhet. Ha politikaiként fogjuk fel, akkor például a brit berendezkedésben azonosíthatónak tűnik a parlamenti szupremáciával (uo. 53). Ha pedig az értelmezés kontextusát annak az államnak a politikai rendszere jelenti, amelyben Kelsen felnőtt, tehát az alapszabály funkcióját az Osztrák–Magyar Monarchia összefüggésében interpretáljuk, akkor a nemzeti partikularizmusok feletti univerzális uralkodói hatalom lehet az az instancia, amely az alapszabály szerepét játszhatta.

A szociológiai értelmezés számára az a tétel szolgálhat kiindulópontul, hogy az egyének szokásszerűen tiszteletben tartják a belső jogot, mi több, így járnak el az államok is a nemzetközi jogot illetően. Ez utóbbi megállapítás ellentmond a konvencionális bölcsességnek, amely szerint a nemzetközi jogot „sárba tiporják” – ez ugyanis egyszerűen nem igaz. Az ellenbizonyítékok mindig olyan esetekre vonatkoznak, amelyekben egy nagyhatalom agressziót követ el, esetleg egyes, nemzetközi jogilag garantált emberi jogok durva megsértésére. Ezek a példák azonban vagy a nemzetközi jog egyetlen – igaz, alapvető jelentőségű – normájának, az erőszak tilalmának sérelmét jelentik, vagy olyan belpolitikai állapotokra utalnak, amelyek kívülről csupán fegyveres erővel lennének gyorsan megváltoztathatók. Senki nem beszél viszont az ezerszámra érvényesülő nemzetközi jogi normákról, amelyek köre a hajók közbözésétől a diplomáciai mentességeig terjed.

Ha az alapszabályt azt fejezi ki, hogy az egyéneknek – de az államoknak is – úgy kell viselkedniük, ahogy mások rendszerint viselkednek, azt hívén, hogy nekik is így kell viselkedniük, akkor valójában felhívja a figyelmet a jogkövetés egy döntő momentumára. Közlekedésről arra, hogy az emberi társadalmak rendezettségének fenntartásához szükség van egy olyan tudatra, amely szerint az egyéneknek, illetve szervezeteknek, ideértve az államokat is, az e rendezettség garantálására létrehozott normák szerint kell eljárniuk. *Lehetséges*, hogy Kelsen felismerte, itt valójában a normatív tudatról van szó, azonban ezt a tényállást a tiszta jogtan, a tökéletes rendszer koherenciájának megőrzése érdekében szokásjogi alapszabályként fejezte ki (KARDOS 1984). Így nem került veszélybe a jognak önmagából történő értelmezése, hiszen Kelsen a belsőt, a szocializált normakonform magatartást külső, legfelsőbb jogi parancsként tette le. Valki László e gondolatmenetet kommentálva úgy fogalmaz, aligha lehet felidézni, hogy az megfordult-e Kelsen fejében, hiszen ez esetben is következetesen

tartózkodott a jogn kívüli tényezőkre hivatkozó okfejtésektől. Ugyanakkor, teszi hozzá, megerősíti azt a tételt, hogy a jogot nem csupán a jogalkotók hozzák létre kötelezőnek szárvá, de végrehajtói, alanyai is ilyenként alkalmazzák a gyakorlatban (VALKI 1989, 313–314). Egyébként a nemzetközi jog esetében, legalábbis formális értelemben, a jogalkotók és a jogalkalmazók egybeesnek, hiszen mindkét szerepet az államok töltik be. A nemzetközi jogalkotási döntés persze az állam politikai vezetésének akaratótól függ, míg a későbbi jogalkalmazás, legalábbis fő szabályként, a bürokratikus végrehajtó apparátus feladata.

A KELSENI NEMZETKÖZI REND

Az alábbiak alapján nem meglepő, hogy Kelsen értelmezésében a nemzetközi rend *Weltrechtsordnung*. Bármennyire is elutasította a jogn kívüli kérdések felvetését, azért a világjogrend esetében mintha kivételt tett volna. Ennek kapcsán ugyanis kifejtette: a *Weltrechtsordnung* létrejöttéhez szükség van arra, hogy a társadalmi-politikai tudatosság meghaladja a nemzetállami szintet (KELSEN 1926, 325–326). Ez – aligha kétséges – mind a mai napig nem valósult meg, még az Európai Unió tagállamai esetében sem, amint az európai alkotmányos szerződés francia és holland népszavazás útján történt visszautasítása jól mutatja. Kelsennek ez a megjegyzése egyúttal azt is bizonyítja, hogy a tiszta jogtan világában egyáltalán nem veszítette el realitásérzékét.

A világjogrend lényegében három alapvető elemre nyugszik, melyek a következők: a nemzetközi jog primátusa, a kötelező nemzetközi bírászkodás, illetve az önkényes és a jogszerű erőszak megkülönböztetése (KOSKENNIEMI 2002, 246).

A nemzetközi jog primátusa a belső jogok felett azért elengedhetetlen, mivel – mint erről már volt szó – Kelsen felfogásában az jelöli ki az államok szuverenitásának határait. Eszerint az állam szuverenitása addig terjed, ameddig a nemzetközi jog megengedi, s így, legalábbis közvetett módon, kordába zárja a nacionalizmust és az imperializmust. Mindebből egyértelműen következik, hogy Kelsen nagyon is érdemi, gyakorlati-politikai következményeket fűzött a nemzetközi jog primátusához. Ám az, hogy a nemzetközi jog primátusa radikális vagy kevésbé radikális formában számos állam alkotmányos tételévé vált, nem jelenti azt, hogy ezeket a következményeket is elfogadták volna. Valójában a nemzetközi jog primátusának elvét a belső jog és a nemzetközi jog összeütközésének feloldására szolgáló technikai normaként emelték be az alkotmányokba.

A nemzetközi jogban nincs a belső jogban megszokott kötelező bírói joghatóság, ami azt jelenti, hogy saját ügyében bárki bírósághoz fordulhat, az ellenérdekű fél hozzájárulása nélkül. A nemzetközi jogban szükség van az ügyben érintett államok valamilyen formájú egyetértésére, hogy a jogvita nemzetközi bírói fórum elé kerüljön. Kelsen igen helyesen abból indult ki, hogy minden államközi konfliktusnak van jogi aspektusa is. Az első világháborút lezáró békecsinálók által melengedett gondolat – mely szerint a politikai vitákat a Népszövetség Tanácsának, míg a jogi természetű nézeteltéréseket az Állandó Nemzetközi Bíróságnak kellett volna megoldania – ezért volt lehetetlen. Kelsen ebből arra következtetett, hogy lehetséges a kötelező nemzetközi bírászkodás, amelynek eszméjét 1944-ben az ENSZ létrehozóinak figyelmébe ajánlott (vö. Kelsent idézi LANDAUER 2003, 774–775). Nos, mint az közismert, az ENSZ Alapokmánya nem ismeri a kötelező nemzetközi bírászkodást – noha a Nemzetközi Bíróság, az Állandó Nemzetközi Bíróság jogutóda az ENSZ egyik főszerve –, hanem a politi-

kai vitarendezést erősítette meg a Biztonsági Tanács tevékenységéeként, az Alapszabály VI. fejezete alapján.

Kelsen különbséget tett *violencia* és *potestas*, az önkényes és jogszerű erőszak között. A béke érdekében a *Weltrechtsordnung* kivételesen lehetővé teszi az erőszak alkalmazását, ha az a korábban alkalmazott erőszakra adott válasz. „Egy szervezett társadalmon belül ugyanakkor az erőszak abszolút tilalma – az anarchizmus ideája – nem lehetséges. Az egyének közötti erőszak alkalmazását megakadályozza, hogy az fenn van tartva a közösségnek. A béke és a társadalmi rend garantálása nem zár ki mindenféle erőszakos cselekményt, bizonyos körülmények felhatalmaznak arra. Az erőszak alkalmazása mint bűncselekmény általában tilos, de kivételesen megengedett, az arra történő válaszként, azaz szankcióként.” (Uo. 3.) Pontosan az erőszak ilyen alkalmazása teszi joggá a nemzetközi jogot. Kelsen így fogalmaz: „A nemzetközi jog igazi jog, amennyiben a kényszerítő aktusok, azaz az egyik állam erőszakos beavatkozása a másik állam érdekszférájába elvileg csupán jogsértéssel szembeni reakcióként engedhető meg, és ennek megfelelően az erőszak alkalmazása bármilyen más célból tiltott. Azaz, amennyiben a jogsértéssel szembeni kényszerítő aktus a nemzetközi jogközösség reakciójaként értelmezhető.” (Vö. Kelsen idézi VALKI 1989, 260.) Ez utóbbi megállapítás döntő fontosságú, mivel azt jelenti, hogy a megtámadott állam fegyveres védekezése a nemzetközi jogközösség nevében történik, tehát nem csupán az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelt – a gyakorlatban inkább lehetővé tett – fegyveres szankció tekinthető ilyennek! Ezzel a gondolattal Kelsen olyan úton indult el, amely a mai nemzetközi jogtudomány egyik fontos eszméjének inkább teoretikus, mint gyakorlati elismeréséhez vezetett. Ezen eszme szerint az államok alkotta nemzetközi közösség egyúttal nemzetközi jogközösség is, s ez utóbbi jellemvonás nem egyszerűen abból nyeri magyarázatát, hogy – amint erről már volt szó – az államok a nemzetközi jog alkotói és alkalmazói egyben, hanem abból is, hogy a nemzetközi jog súlyos megsértésével nem csupán a jogsértést elszenvedett állam áll szemben, hanem a többi állam is, mivel a jogközösség tagjaiként ők is sértettek. Napjainkban azonban, mint tudjuk, a társadalmi-politikai tudatosság még nem haladja meg a nemzetállami szintet, s így a nemzetközi jogközösségbeli tagságból eredő közvetett érintettség igen ritkán mobilizál a jogsértővel szembeni fellépésre.

ZÁRSZÓ HELYETT

Kelsen jogtudományi konstrukciója lenyűgöző, azonban formalizmusa, amely minden politikai megfontolást alárendel a tisztán jogiaknak, komoly terhet ró a nemzetközi jog tanulmányozójára (KOSKENNIEMI 2002, 248–249). Ennek az az oka, hogy a nemzetközi jog megértéséhez a politikai megközelítés döntő fontosságú, sőt elhanyagolhatatlan; különösen akkor, ha a nemzetközi jognak az államközi viszonyok alakításában betöltött tényleges szerepét vizsgáljuk. Ugyanakkor lehetetlen nem értékelni azt az intellektuális bátorságot, amellyel Kelsen a világrend jogaként megkonstruálja a nemzetközi jogot az azt leginkább fenyegető hatalmi politikával szemben. Hedley Bull, a nemzetközi kapcsolatok hatalmi realista iskolájának kiemelkedő alkotója a Kelsennek címzett megjegyzéséből kihagyta „az azt leginkább fenyegető” megfogalmazást, mivel azt leíró jellegűnek és nem dicséretnek szánta (vö. BULL 1986, 336).

IRODALOM

- AREND, Anthony Clark 1999. *Legal Rules and International Society*. New York: Oxford University Press.
- BULL, Hedley 1986. Hans Kelsen and International Law. In Tur, R. – Twining, W. (eds.): *Essays on Kelsen*. Oxford: Clarendon Press.
- HART, H. L. A. 1961. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press.
- JAKAB András 2004. *Kelsens Völkerrechtslehre zwischen Erkenntnistheorie und Politik*. ZaöRV 64. Jg.
- KARDOS Gábor 1984. *Reflexiók a nemzetközi jog alapfogalmaihoz*. (Kézirat).
- KELSEN, Hans 1926. *Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public*. Recueil des cours de l'Académie de droit international.
- KELSEN, Hans 1944. *Peace Through Law*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- KELSEN, Hans 1950. *The Law of the United Nations*. London: Stevens.
- KELSEN, Hans 1952. *Principles of International Law*. New York: Rinehart & Company, Inc.
- KELSEN, Hans 1961. *General Theory of Law and State*. New York: Russell & Russell.
- KELSEN, Hans 1978. *Pure Theory of Law*. Berkeley: University of California Press.
- KENNEDY, David 1994. Symposium: Legal Positivism as Legal Information. *Utah Law Review*, 7.
- KOSKENNIEMI, Martti. 1999. *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*. Helsinki: Finnish Lawyers' Publishing Company.
- KOSKENNIEMI, Martti 2002. *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LANDAUER, Carl 2003. *Antinomies of the United Nations: Hans Kelsen and Alf Ross on the Charter*. EJIL 14.
- SHAW, Malcolm N. 2001. *Nemzetközi jog*. Budapest: Osiris.
- VALKI László 1989. *A nemzetközi jog társadalmi természete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Friedrich von Amerling: gróf Széchenyi István, 1836 (MTA Művészeti Gyűjtemény)